

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАУКОВО-
ДОСЛІДНИЙ ЕКСПЕРТНО-
КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**СУДОВО-ПОЧЕРКОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА У КРИМІНАЛЬНИХ
ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ**

Методичні рекомендації

КИЇВ – 2023

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАУКОВО-
ДОСЛІДНИЙ ЕКСПЕРТНО-
КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**СУДОВО-ПОЧЕРКОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА У КРИМІНАЛЬНИХ
ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ**

Методичні рекомендації

КИЇВ – 2023

Авторський колектив:

Юсупов В. В. – провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології навчально-наукового інституту № 2 Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Свобода Є.Ю. – професор кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз навчально-наукового інституту № 2 Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Шрамко О. М. – директор Тернопільського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, доктор філософії галузі знань «Право»

Пілюков Ю.О. – доцент кафедри кримінального права і процесу та правоохоронної діяльності Західноєвропейського університету; провідний фахівець відділу забезпечення діяльності Тернопільського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, кандидат юридичних наук

Саковський А.А. – директор навчально-наукового інституту № 2 Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Рецензенти:

Ковальов К.М. – радник директора Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, доктор філософії галузі знань «Право»

Грига М.Г. – старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності навчально-наукового інституту № 1 НАВС кандидат юридичних наук

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Національної академії внутрішніх справ від 21 жовтня 2022 року (протокол № 2)

Судово-почеркознавча експертиза у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення [Текст] : метод. рекомендації / В. В. Юсупов, Є. Ю. Свобода, О. М. Шрамко, Ю. О. Пілюков, А. А. Саковський. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. 46 с.

Розкрито головні складові елементи судово-почеркознавчої експертизи, особливості її проведення у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення. Запропоновано завдання, предмет і об'єкти судово-почеркознавчої експертизи під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень. Наголошено на особливостях відбору порівняльних зразів для проведення судово-почеркознавчої експертизи у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення. Акцентовано увагу щодо експертних помилок при проведенні судово-почеркознавчої експертизи та шляхів їх усунення.

Для слідчих підрозділів і експертних установ, детективів, суддів, прокурорів спеціалізованих антикорупційних органів, наукових і науково-педагогічних працівників юридичних закладів вищої освіти, здобувачів вищої освіти різних рівнів.

© Юсупов В.В., Свобода Є.Ю., Шрамко О.М.,
Пілюков Ю.О., Саковський А.А.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
1. Поняття, завдання та об’єкти судово-почеркознавчої експертизи у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення.....	7
2. Особливості призначення та проведення експертизи у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення.....	15
3. Особливості відбору порівняльних матеріалів для проведення судово-почеркознавчої експертизи у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення.....	19
4. Експертні помилки при проведенні судово-почеркознавчої експертизи та шляхи їх усунення.....	38
Список використаної та рекомендованої літератури.....	44

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВАКС – Вищий антикорупційний суд

ДБР – Державне бюро розслідувань

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань

КК – Кримінальний кодекс

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

МВС – Міністерство внутрішніх справ

НПУ – Національна поліція України

СБУ – Служба безпеки України

СПЕ – судово-почеркознавча експертиза

Вступ

Судово-почеркознавча експертиза – це дослідження, що має встановлену законом процесуальну форму, проводиться експертом на базі спеціальних знань у галузі судового почеркознавства відповідно до норм процесуального законодавства, що регламентують її призначення та проведення, з метою встановлення фактів (фактичних даних), що мають доказове значення у справах.

Судово-почеркознавчі експертизи сьогодні відіграють неабияку роль у судочинстві. Потреба у їхньому призначенні постає кожного разу, коли для вирішення чи розв'язання певних питань, з'ясування обставин, що мають значення у провадженні, виникає необхідність застосування спеціальних знань для дослідження рукописних записів, підписів. Як правило, необхідність у таких дослідженнях виникає у випадках потреби ідентифікації конкретної особи; визначення умов, у яких виконувався почерковий об'єкт; встановлення належності почерку виконавця до групи почерків, притаманних особам певної статі, віку або типу тощо.

Нині цим видом експертизи успішно вирішується низка завдань щодо удосконалення методики дослідження складних почеркових об'єктів, у тому числі малооб'ємних, таких як записи обмеженого обсягу, цифрові записи, підписи від імені службових осіб, записи, які виконано зміненням почерком у межах скоропису, з наслідуванням друкованим літерам, незвичною до письма рукою тощо.

Потреба у призначенні та проведенні цього виду експертиз виникає при розслідуванні таких корупційних кримінальних правопорушень, передбачених Кримінальним кодексом (далі – КК) України:

«Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем» (ст. 191),

«Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем» (ст. 262),

«Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем» (ст. 308),

«Викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем» (ст. 312),

«Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем

та інші незаконні дії з таким обладнанням» (ст. 313),

«Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» (ст. 320),

«Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження» (ст. 357),

«Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем» (ст. 410), у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем,

а також:

«Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням» (ст. 210),

«Підкуп працівника підприємства, установи чи організації» (ст. 354),

«Зловживання владою або службовим становищем» (ст. 364),

«Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (ст. 364-1),

«Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» (ст. 365-2),

«Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (ст. 368),

«Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (ст. 368-3),

«Підкуп особи, яка надає публічні послуги» (ст. 368-4),

«Незаконне збагачення» (ст. 368-5),

«Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі» (ст. 369),

«Зловживання впливом» (ст. 369-2) КК України.

У провадженнях за цими нормами КК України виникає необхідність проведення експертизи різного виду документів та інших об'єктів, що містять почеркову інформацію осіб, причетних до механізму вчинення корупційного кримінального правопорушення.

1. Поняття, завдання та об'єкти судово-почеркознавчої експертизи у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення

Судове почеркознавство є самостійною галуззю криміналістики, яка представляє собою систему знань про закономірності почерку, а також закономірності його розвитку й методах вирішення завдань судово-почеркознавчої експертизи. Предметом судового почеркознавства є вивчення закономірностей формування, функціонування і змін письмово-рухового комплексу навичок, який лежить в основі почерку; вивчення закономірностей експертного дослідження почерку; розробка методів і методик вирішення завдань судово-почеркознавчої експертизи. Ці знання і складають наукові основи судово-почеркознавчої експертизи.

Вчення про почерк як об'єкт криміналістичного дослідження має на меті визначити: поняття почерку й писемно-рухового функціонально-динамічного комплексу, який лежить у його основі, механізм процесу письма; основи формування письмово-рухової навички й почерку; основні властивості почерку – індивідуальність, динамічну стійкість, варіаційність, вибірккову мінливість; суть, природу та основи систематизації ознак почерку, які використовуються для вирішення різних видів завдань судово-почеркознавчої експертизи: ідентифікаційних, діагностичних, класифікаційних.

Інформаційне поле почерку достатньо велике. З одного боку, почерк є носієм інформації про особу, яка пише, що використовується для вирішення ідентифікаційних завдань з метою встановлення конкретного виконавця почеркового об'єкта. З іншого боку, в ньому відображуються і психофізіологічні якості особи, котра писала, і умови, в яких проходив процес письма. Тобто почерк містить своєрідно закодовану інформацію про особистість людини, про обставини написання та умови виконання певного рукописного запису, цифрових позначень, тощо.

Між поняттям судового почеркознавства та поняттям судово-почеркознавчої експертизи (далі – СПЕ) існує тісний взаємозв'язок і взаємозалежність. Практика надає багатий матеріал для проведення наукових розробок у цій сфері. Вчені-почеркознавці, у свою чергу, на базі проведених наукових досліджень надають експертам практичні рекомендації для вирішення низки завдань судово-почеркознавчої експертизи.

Предмет експертизи визначає межі компетенції експерта та коло питань, які він вирішує.

Предмет судово-почеркознавчої експертизи – це встановлення фактів, що входять до компетенції експерта-почеркознавця, тобто вирішення завдань шляхом застосування відповідної методики. Відповідно, предмет СПЕ пов'язаний з вирішенням завдань, які обумовлені необхідністю використання

спеціальних знань у галузі почеркознавства під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень.

Об'єкти експертизи конкретизують предмет певного напрямку дослідження і визначають його параметри.

Поняття «об'єкт судово-почеркознавчої експертизи» розглядають в різних аспектах. Об'єктом СПЕ у широкому значенні є матеріали кримінального провадження, цивільної справи, які надсилають на експертизу й відносять до її предмету. Безпосереднім об'єктом СПЕ (або об'єктом у вузькому значенні) є конкретна почеркова реалізація (рукопис, підпис), а також виражена в ній система властивостей почерку.

Конкретизація завдань і методики судово-почеркознавчої експертизи залежить, перш за все, від специфіки досліджуваного рукопису, тому саме цей об'єкт підлягає систематизації.

Основою систематизації є поступова конкретизація об'єкту. У межах систематизації, можна виокремити види, підвиди, групи об'єктів і охарактеризувати конкретні об'єкти.

У судовому почеркознавстві розроблена систематизація почеркових об'єктів, у т.ч. які часто надсилаються на СПЕ у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення:

– *за видом рукопису: текст, підпис, короткий запис.*

Текст – вид рукопису, змістовна сторона якого зафіксована за допомогою буквених та (або) цифрових позначень.

Підпис – вид рукопису, який відображає прізвище (ім'я, по-батькові) особи у вигляді букв або (та) умовних письмових знаків та має посвідчувальне призначення.

Короткий запис – вид рукопису, змістовна сторона якого зафіксована за допомогою одного-трьох слів або одного – семи цифрових позначень.

Зокрема, прикладом тексту, який досліджувався під час почеркознавчої експертизи, є відповідний об'єкт у кримінальному провадженні за ст. 368 КК України, а саме Рішення сільської ради від 22.11.2018 № 552. За обставинами справи сільський голова Б. отримав від Д. неправомірну вигоду – грошові кошти у сумі 3500 доларів США за сприяння у підготовці та видачі рішення сільської ради.

– *за складом рукопису (транскрипції): буквений склад, цифровий склад, змішаний склад, підпис.*

Буквений склад – підвид рукопису даного виду, змістовна сторона якого в основному зафіксована за допомогою буквених позначень та сприймається в цілому як буквена;

Цифровий склад – підвид рукопису даного виду, змістовна сторона якого в основному зафіксована за допомогою цифр та сприймається в цілому як цифрова;

Змішаний склад (буквений та цифровий) – підвид рукопису даного виду, змістовна сторона якого зафіксована за допомогою буквених та цифрових позначень.

Підпис:

Буквена транскрипція – підвид підпису, який складається тільки з букв;

Безбуквена або штрихова – підвид підпису, який складається зі штрихів, що не утворюють букв;

Змішана – підвид підпису, якій складається як із букв, так і з безбуквених елементів.

Наприклад, відповідно до обставин корупційного кримінального правопорушення службові особи селищної ради упродовж листопада-грудня 2017 року внесли завідомо неправдиві відомості до таблицю виходу на роботу особи, щодо якої було застосовано адміністративне стягнення у виді громадських робіт. Серед досліджуваних почеркознавчою експертизою документів були таблиці виходу на роботу особи за листопад і за грудень 2017 року. Ці об'єкти містили почерк змішаного складу (буквений – рукописні записи прізвища, ім'я, по-батькові особи, назва місяці та ін. і цифровий – дати виходу на роботу).

– за обсягом та інформативністю: тексти великого обсягу, середнього обсягу, малого обсягу, короткий запис, підпис;

Текст великого обсягу – буквений текст, який містить у собі всі букви алфавіту, які неодноразово повторюються, а також цифровий, який включає всі цифри у різних сполученнях. Текст буквений, цифровий або змішаний великого обсягу звичайно складає не менше однієї сторінки стандартного аркуша.

Текст середнього обсягу – буквений текст, який містить у собі більшу частину букв алфавіту і складає звичайно від половини сторінки стандартного аркуша до десяти слів, а також цифровий текст, який включає всі цифри в різних сполученнях і складає звичайно від двох третин до половини сторінки стандартного аркуша.

Текст малого обсягу – буквений текст, який містить у собі обмежене число букв алфавіту. Звичайно складається з чотирьох – десяти слів. Цифровий текст малого обсягу включає всі цифри, але має обмежену кількість їх різних сполучень. Звичайно складає менше за половину сторінки стандартного аркуша.

Короткий запис (буквений, цифровий, змішаний) за обсягом може бути диференційованим залежно від конкретної кількості в них буквених та цифрових позначень.

– за умовами виконання:

За умовами виконання тексти, короткі записи (буквені, цифрові, змішані), підписи різної транскрипції й обсягу можуть бути розділені на такі, що виконані в звичних умовах, у незвичних умовах без навмисної зміни та у незвичних умовах, пов'язаних із навмисною зміною.

Можна розподілити об'єкти й на інші підвиди, наприклад, за ступенем виробленості, характером зміни почерку тощо.

Об'єктами експертиз під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень є документи, які є носіями доказової інформації і містять рукописні тексти, в яких закріплені думки певних осіб (в тому числі службових), окремі події або факти, пов'язані з діяльністю підприємств, установ, організацій, суб'єктів приватного та публічного права. Викладений зміст в окремих документах часто використовується як засіб для вчинення корупційних кримінальних правопорушень.

До власних (безпосередніх) об'єктів почеркознавчих досліджень відносять рукописні тексти, змістовна сторона яких зафіксована за допомогою буквенних (або) цифрових позначень; підписи, які відображають прізвище (ім'я, по-батькові) особи у вигляді букв (та) умовних письмових знаків та мають посвідчувальне призначення; короткі записи, зафіксовані за допомогою одного або декількох слів, наприклад резолюція на документі виконана службовою особою тощо.

Завданням судово-почеркознавчої експертизи є встановлення фактичних даних відповідно до необхідності слідчо-судової практики (питань), які передбачають застосування методики судово-почеркознавчої експертизи.

Межі компетенції визначаються колом питань, які вирішуються експертами-почеркознавцями: ідентифікаційних, діагностичних, класифікаційних.

Ідентифікаційні завдання становлять основний обсяг при проведенні СПЕ у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення. Вирішення цих завдань передбачає встановлення таких фактів наявності або відсутності тотожності конкретного виконавця рукописного тексту, запису або підпису; виконання однією й тією самою або різними особами декількох текстів (записів) або підписів окремих фрагментів тексту, тексту і короткого запису (зокрема, дописки), у деяких випадках, коли підпис має переважно літерну транскрипцію – тексту (запису і підпису).

У кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення з метою вирішення завдань ідентифікаційного характеру перед експертом ставлять такі запитання:

- 1) Ким із зазначених осіб виконано рукописний текст або його частина?
- 2) Ким із конкретних осіб виконані цифрові записи?
- 3) Чи виконані тексти різних документів або різні частини одного документа однією особою?

4) Чи виконаний підпис від імені певної особи цією особою або іншою певною особою?

5) Чи виконаний текст документа і підпис у ньому однією особою?

Наприклад, у кримінальному провадженні за ч. 2 ст. 364 КК України встановлено, що службові особи Комунальної організації «Обласний центр служби крові», зловживаючи службовим становищем, всупереч інтересам служби, діючи на користь окремих комерційних підприємств, уклали низку завідомо збиткових договорів з реалізації плазми крові, виготовленої у медичних закладах за рахунок бюджетних коштів, що спричинило тяжкі наслідки охоронюваним законом державним інтересам. У процесі корупційної діяльності здійснювалась безпідставна та незаконна уцінка донорської крові та її компонентів у розмірі понад 50 % від собівартості (втрата первинної якості) під вигаданими приводами.

На відповідні запитання експерт-почеркознавець дав категоричний висновок. А саме: 1. Підписи у договорі № 172 на поставку основної сировини від 17.07.2015 та у додатках до вказаного договору, а саме у специфікації № 1 від 17.07.2015 та протоколі погодження ціни № 1 від 17.07.2015 у графі «Головний лікар», виконані Особою-1. 2. Підписи у договорі № 189 на поставку основної сировини від 01.10.2015 та у додатку до вказаного договору, а саме у специфікації № 1 від 01.10.2015 у графі «Головний лікар», виконані Особою-1. 3. Підписи у договорі № 199/1 на поставку основної сировини від 02.11.2015 та у додатку до вказаного договору, а саме у специфікації №1 від 02.11.2015 у графі «Головний лікар», виконані Особою-1.

Найбільш поширеним завданням, яке ставиться перед експертом-почеркознавцем у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення є ідентифікація виконавця тексту або підпису. Необхідність встановлення виконавця тексту або підпису може виникнути у слідчого, детектива чи суду під час вивчення письмового документа, коли зміст написаного становить доказ певного факту. Наприклад, резолюція керівника підприємства на документі про необхідність закупівлі чи списання товаро-матеріальних цінностей, або підпис керівника у наказі про прийняття або звільнення особи з роботи. Встановлення виконавця тексту документа може вказати на коло осіб, причетних до вчинення привласнення, розтрата або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем, встановити зв'язок між конкретними особами при отриманні неправомірної вигоди.

До особливої групи завдань ідентифікаційного дослідження у кримінальному провадженні про корупційне правопорушення відносять встановлення факту виконання однією особою рукописних текстів у різних документах, або у його окремих фрагментах. Ідентифікаційна почеркознавча

експертиза призначається також у випадку, якщо підозрюваний визнає, що рукописний текст в одному з документів, який підтверджує факт будь-якої дії, виконаний ним, а в іншому документі – він заперечує таке виконання, при цьому у слідчого є підстави вважати, що показання підозрюваного не відповідають дійсності. У даному випадку на вирішення експерта повинно бути поставлено питання про те, чи однією особою виконані обидва тексти у документах, причому перший документ використовується в якості зразка почерку підозрюваного.

У слідчій і судовій практиці при розслідуванні корупційних правопорушень нерідко зустрічаються випадки, коли для доказування факту позички видаються розписки. У результаті пред'явлення таких розписок підозрюваним встановлюється, що підписи на розписках виконані тими ж особами від імені яких вони значаться, а сам змістовний текст або його частина, за їхніми показаннями, виконані не ними, а були дописані іншими особами (наприклад, сума прописом, окремі цифри).

Питання про виконання кількох текстів чи підписів однією особою може бути поставлено і в тих випадках, коли слідчому (при відсутності підозрюваної особи) необхідно встановити, що одна особа є виконавцем всіх текстів анонімних листів або підписів від імені вигаданих осіб. Слідчий, детектив або суд, призначаючи експертизу почерку в подібних випадках, може винести на вирішення експерта питання про виконання тексту однією особою або різними особами.

Одним з перспективних напрямів досліджень під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень є діагностичні дослідження. У судовому почеркознавстві, вони виокремлені у самостійний напрям, розроблені основні положення судово-почеркознавчої діагностики, їх сутність та місце в системі завдань судово-почеркознавчої експертизи. Вирішення діагностичних завдань спрямоване на визначення умов, у яких виконувався досліджуваний почерковий об'єкт – рукописний текст, запис або підпис.

У почеркознавстві встановлено, що захисним бар'єром, що гарантує збереження ідентифікаційних властивостей почерку – індивідуальності та стійкості – є варіаційність. Саме в ній відображений механізм пристосування пишучого до різних обставин, які негативно впливають на процес письма.

Вирішення діагностичних завдань має багаторівневу структуру, яка залежить від компонентного складу завдання.

Діагностичні завдання поділяються на дві основні категорії:

1) завдання, що реалізуються за наявності досліджуваного об'єкта і порівняльного матеріалу;

2) завдання, які вирішуються за наявності лише досліджуваного об'єкта.

Повне діагностичне дослідження включає обов'язкове вирішення таких підзавдань: розпізнавання незвичності письма у досліджуваному документі;

встановлення факту наявності (відсутності) тотожності виконавця досліджуваного рукопису та зразків; визначення тимчасового чи постійного характеру незвичності письма; розпізнання виду «збиваючих» факторів (природні або штучні); розпізнання певної групи «збиваючих» факторів або конкретної «збиваючої» причини.

Для остаточного формування висновку при вирішенні діагностичного завдання необхідна допоміжна інформація у вигляді відомостей про виконавця. Висновки при вирішенні цього класу завдань мають імовірний характер.

З метою вирішення завдань діагностичного характеру у кримінальному провадженні про корупційне правопорушення перед експертом ставлять такі запитання:

1) Чи виконаний текст, підпис, наданий на дослідження, у незвичних умовах?

2) Чи виконано рукопис навмисно зміненим почерком (скорописним, друкованим, незвичною рукою)?

3) Чи виконано текст (підпис) з наслідуванням почерку (підпису) певної особи?

4) Чи виконано рукопис (підпис) у незвичних умовах (відсутність або обмеження зорового контролю, незвична поза, незвичне тримання приладу для писання, температурні навантаження тощо)?

5) Чи перебувала особа, яка виконала рукопис (підпис), у незвичному стані (захворювання, травми, стомлення, хвилювання, алкогольне або наркотичне сп'яніння, під дією фармакологічних препаратів збуджуючої дії тощо)?

6) Чи володіє особа, яка виконала рукопис, навичками написання спеціальними шрифтами?

7) Чи виконано спірний рукопис двома особами одночасно?

8) Який період часу минув після виконання тексту, підпису (за значного проміжку в часі)?

Діагностичні почеркознавчі дослідження під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень можуть мати місце у випадках, коли підозрювана особа стверджує, що підписувала документ в незвичних для себе умовах написання, або в інший період часу, аніж вказано у реєстраційному журналі обліку вихідних документів тощо.

Питання про умови виконання рукописів іноді доводиться з'ясовувати слідчому, детективу або суду при перевірці показань підозрюваних (обвинувачених), свідків чи потерпілих або з метою уточнення чи оцінки висновку експерта, що містить дані про неможливість вирішення поставленого перед експертом питання. Наприклад, експерт при дослідженні підпису на видатковому ордері встановив як співпадаючі ознаки почерку, так і розбіжні, проте на його думку це не є достатньою підставою для позитивного або негативного висновку. З цієї причини експерт прийшов до висновку про

неможливість вирішення поставленого перед ним завдання. При оцінці такого висновку в ініціатора експертизи можуть виникнути додаткові питання, що стосуються впливу умов письма на прояв ознак підпису. Перед експертом може бути поставлене завдання: встановити, чи могли з'явитися розбіжні ознаки почерку внаслідок виконання підпису певною особою у незручній позі або хворобливому стані.

У деяких випадках в якості одного із завдань діагностичного дослідження, яке ставлять перед експертом, є встановлення факту дописки слова або фрази до тексту, цифри до числа тощо. Зазначене завдання може бути поставлено в разі, коли питання про виконання окремих фрагментів тексту певною особою не викликає сумнівів. Однак слідчого, детектива або суд цікавить питання одночасності виконання досліджуваних записів. Наприклад, для справи може мати суттєве значення встановлення, чи виконаний весь рукописний текст у накладній в один і той же час, або деякі з найменувань товарів були дописані після написання основного тексту. Зазвичай, це завдання вирішується комплексним дослідженням із застосуванням методики як почеркознавчої експертизи, так і технічної експертизи документів.

Класифікаційні завдання пов'язані зі встановленням належності почерку виконавця до групи почерків, притаманних особам певної статі, віку або типу почерків відповідно до прийнятої наукової класифікації (високо- чи маловироблені, з досконалою або недосконалою системою рухів). У межах класифікаційного завдання, також можуть бути вирішені питання про схожість почерків (підписів), про придатність почеркового об'єкта до ідентифікаційного дослідження.

Наведена диференціація завдань почеркознавчої експертизи є дещо умовною, оскільки, на практиці, досить складно віднести конкретне експертне завдання до певного класу.

Незважаючи на існуючу загальноприйняту чітку класифікацію завдань почеркознавчої експертизи (ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні), на теперішніх час у конкретних експертних ситуаціях розслідування корупційних кримінальних правопорушень у багатьох випадках почеркознавче дослідження має інтеграційний (наприклад, при дослідженні змінених почеркових об'єктів є суміщення цілей ідентифікаційного та діагностичного завдань), а іноді комплексний характер (встановлення виконавця підписів, виконаних шляхом технічної підробки тощо).

2. Особливості призначення та проведення експертизи у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення

Загальний порядок призначення судової експертизи у кримінальному провадженні визначений у Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) і Законі України «Про судову експертизу».

Призначення будь-якого виду судової експертизи, у тому числі судово-почеркознавчої експертизи у кримінальному провадженні про корупційне правопорушення, відбувається відповідно до ст. 242, 243, 244 КПК України.

Відповідно до ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу» підставою проведення судової експертизи є відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою – якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб.

Відповідно до КПК України, судова експертиза, у тому числі судово-почеркознавча експертиза (далі – СПЕ), може бути призначена судом.

При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. Суд з урахуванням обставин справи має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено декілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза). Суд може призначити декілька експертиз, додаткову чи повторну експертизу. Якщо суд доручає проведення експертизи кільком експертам чи експертним установам, суд в ухвалі призначає провідного експерта або експертну установу.

Отже, слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, якщо особа, яка звернулася з клопотанням, доведе наявність підстав, визначених у ч. 1 ст. 244 КПК України. До ухвали слідчого судді про доручення проведення експертизи включаються запитання, поставлені перед експертом особою, яка звернулася з відповідним клопотанням. Слідчий суддя має право не включити до ухвали запитання, поставлені особою, яка звернулася з відповідним клопотанням, якщо відповіді на них не стосуються кримінального провадження або не мають значення для судового розгляду, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі.

Експерт може бути залучений слідчим суддею *за клопотанням сторони захисту* у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК України. Відповідно до ч. 1 ст. 244 КПК України сторона захисту має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи у разі, якщо:

1) для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його або для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок;

2) сторона захисту не може залучити експерта самотійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин.

У клопотанні про проведення експертизи зазначаються:

1) короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з яким подається клопотання;

2) правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;

3) виклад обставин, якими обґрунтовуються доводи клопотання;

4) експерт, якого необхідно залучити, або експертна установа, якій необхідно доручити проведення експертизи;

5) вид експертного дослідження, що необхідно провести, та перелік запитань, які необхідно поставити перед експертом.

До клопотання також додаються:

копії матеріалів, якими обґрунтовуються доводи клопотання;

копії документів, що підтверджують неможливість самотійного залучення експерта стороною захисту.

Клопотання розглядається не пізніше п'яти днів із дня його надходження до суду слідчим суддею місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень, які віднесені до підсудності Вищого антикорупційного суду, – слідчим суддею Вищого антикорупційного суду. Особа, яка подала клопотання, повідомляється про місце та час його розгляду, проте її неприбуття не перешкоджає розгляду клопотання, крім випадків, коли участь такої особи визнана слідчим суддею обов'язковою.

У разі встановлення слідчим суддею, що клопотання подано без додержання вимог ч. 2 ст. 244 КПК України, слідчий суддя повертає таке клопотання особі, яка його подала, про що постановляє ухвалу.

Під час розгляду клопотання слідчий суддя має право за клопотанням учасників розгляду або за власною ініціативою заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення клопотання.

При задоволенні клопотання про залучення експерта слідчий суддя у разі необхідності має право за клопотанням особи, яка звернулася з клопотанням

про залучення експерта, вирішити питання про отримання зразків для експертизи відповідно до ст. 245 КПК України.

Ухвала про призначення експертизи направляється особам, яким доручено проведення експертизи, та учасникам справи. Об'єкти та матеріали, що підлягають дослідженню, направляються особі, якій доручено проведення експертизи (провідному експерту або експертній установі). Експерт не має права самостійно збирати необхідні для експертного дослідження матеріали, тому суд, який призначив експертизу, або особа, яка замовила проведення експертизи, зобов'язана надати необхідні для експертного дослідження матеріали, суд має право ухвалою витребувати необхідні для експертизи матеріали.

Висновок експерта, залученого слідчим суддею, надається особі, за клопотанням якої він залучений.

Суттєвим елементом тактики призначення СПЕ у кримінальному провадженні про корупційне правопорушення є визначення об'єктів, завдання і об'єму дослідження.

Слідчий, детектив або суд можуть призначити судову експертизу тоді, коли у ній виникає необхідність і проведення її у даний момент тактично доцільно і можливо (тобто якщо зібрані всі необхідні об'єкти для проведення СПЕ).

Особливістю призначення СПЕ рукописних текстів є представлення експерту оригіналів документів. Для їх ефективного проведення ініціатор експертизи зобов'язаний надати експерту максимально можливу кількість вільних, умовно-вільних та експериментальних зразків почерку (цифрових записів, підписів) осіб, які підлягають ідентифікації. У їх кваліфікованому відборі може надати допомогу залучений в якості спеціаліста експерт-почеркознавець.

Усі досліджувані об'єкти й порівняльні зразки мають бути відповідно упаковані, опечатані і засвідчені пояснювальним написом та підписом особи, яка одержувала зразки. Отримані зразки рекомендовано спаковувати окремо від досліджуваних об'єктів. Упаковка добирається з урахуванням особливостей об'єктів дослідження і повинна захищати їх від пошкоджень та привнесення будь-яких змін під час транспортування й зберігання.

У документі, на підставі якого проводиться СПЕ, крім необхідних реквізитів документа в цілому (назва, дата виконання, за необхідності – початкові та заключні слова), має бути визначений безпосередній об'єкт почеркознавчого дослідження, а саме: весь текст, фрагмент тексту, цифровий запис, підпис тощо.

Враховуючи особливості дослідження підпису, слід зазначати прізвище особи, від імені якої він виконаний, його розміщення в документі (рядок, графа, попередні слова тощо), а також відомості про те, чи існує особа, від імені якої

він виконаний, чи досліджуваний підпис виконаний від імені неіснуючої або невстановленої особи.

Наприклад, у кримінальному провадженні прокурор звернувся до суду з клопотанням про проведення почеркознавчої експертизи під час розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України. За обставинами справи службові особи сільської ради внесли завідомо неправдиві відомості до офіційних документів щодо розташування земельних ділянок. На відповідні запитання при проведенні почеркознавчої експертизи були отримані відповіді:

1. Підпис у графі «сільський голова: Особа-1» в рішенні сесії сільської ради від 31.05.2018 № 227 «Про передачу безоплатно у приватну власність земельних ділянок гр. Особі-2», виконаний Особою-1.

За обставинами іншого кримінального провадження, посадові особи сільської ради внесли завідомо неправдиві відомості до довідки сільської ради від 06.03.2018 року № 102, внаслідок чого на підставі вище вказаного офіційного документу було прийнято хибне рішення районного суду. У висновку почеркознавчої експертизи зазначалося:

1. Підпис у довідці, виданій сільською радою від 06.03.2018 № 102 у рядку «сільський голова», виконаний Особою-1.

2. Підпис у довідці, виданій сільською радою від 06.03.2018 № 102 у рядку «Секретар сільської ради», виконаний Особою-2.

У документі про призначення експертизи (залучення експерта) слід указати на встановлені органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), особливі обставини виконання рукописного тексту, які могли вплинути на змінення ознак почерку (незвична поза або незвичний стан виконавця тощо). Якщо є дані, що виконавцем є особа, у якої порушена координація рухів, про це також слід повідомити експерта. У разі виконання рукописного тексту особою похилого або старечого віку потрібно надати відомості про рік її народження і стан здоров'я на момент можливого виконання об'єкта почерку, що досліджується.

Призначення СПЕ у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення, якщо необхідно дослідити велику кількість почеркових об'єктів, має свої особливості. Досліджувані об'єкти доцільно розділити на групи (за особами, від імені яких виконано підписи, епізодами справи, видами документів тощо) і за кожною групою призначити окрему експертизу. Документи кожної групи доцільно пронумерувати (у вільних від тексту місцях), вказати один раз у документі про призначення експертизи (залучення експерта) назву документа і його порядковий номер і надалі посилатись тільки на порядковий номер документа.

3. Особливості відбору порівняльних матеріалів для проведення судово-почеркознавчої експертизи у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення

У кримінальному провадженні про корупційне правопорушення отримання зразків для експертизи є самостійною слідчою (розшуковою) дією, яка регламентована ст. 245 КПК України. Дана процесуальна дія проводиться стороною кримінального провадження або судом з метою забезпечення проведення експертизи. Звертатися за проведенням експертизи під час досудового розслідування мають право слідчий, детектив, прокурор, а стороні захисту надається право звертатися до них з клопотанням про залучення експерта та залучати експерта безпосередньо за договором.

Зразки, отримані для експертизи, не є доказами у кримінальному провадженні, проте несуть в собі інформацію, що має доказове значення. Така інформація стає доступною і може бути застосована у доказуванні за кримінальним провадженням лише в результаті проведення експертизи. Саме тому зразки для порівняльного дослідження мають особливий процесуальний статус, являють собою матеріал для отримання нового або перевірки вже наявного доказу.

Процесуальне законодавство не містить поняття та вичерпного переліку зразків, які одержуються для порівняльного дослідження. У слідчій та експертній практиці вважається загальноприйнятим, що *зразки* – це об’єкти, які відображають властивості або особливості людини, тварини, трупа, предмета, матеріалу або речовини, а також інші зразки, необхідні стороні кримінального провадження або суду для призначення судової експертизи, а експерту – для проведення досліджень і надання висновку.

Зразки, отримані для проведення експертизи, самі по собі не встановлюють обставин, що входять до предмета доказування, вони потрібні для порівняльного дослідження під час проведення експертизи. Такі зразки повинні мати репрезентативність (достатність у їх кількості і якості) та бути порівнюваними (створювати можливість порівняння).

Отримання зразків для експертизи повинно здійснюватися з дотриманням таких вимог: забезпечення прав і свобод людини; одержання зразків належною особою у передбаченому порядку; забезпечення безсумнівності походження зразків від конкретного об’єкта, їх достовірності; правильне документування ходу і результатів слідчої дії.

Юридичною процесуальною підставою для отримання зразків є постанова, загальні правила щодо прийняття якої зазначені у ч. 3 ст. 110 КПК України, або ухвала слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 164 КПК України), а фактичною – неможливість вирішення

поставлених експерту питань без спеціально підібраного порівняльного матеріалу.

Рішення щодо отримання зразків, необхідних для експертизи, повинно прийматися стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею, з урахуванням конституційних гарантій прав і свобод людини. Саме тому при отриманні зразків для експертизи не повинні використовуватися методи, небезпечні для життя й здоров'я людини або ті, що принижують її честь і гідність, а способи відбору зразків, реалізація яких вимагає проведення проникнення до житла чи іншого володіння особи, до приміщень тощо, передбачає проведення таких дій у порядку, що встановлений для проведення відповідних слідчих (розшукових) дій.

Для отримання зразків для експертизи необхідно винести вмотивовану постанову, вимоги до змісту якої визначені у ч. 5 ст. 110 КПК України. У постанові коротко описують обставини кримінального провадження про корупційне правопорушення, що зумовлюють необхідність одержання зразків, конкретні види зразків і перелік осіб, у яких вони будуть вилучатися з обов'язковим зазначенням їх процесуального статусу.

За законом сторона кримінального провадження має право отримати у підозрюваного або обвинуваченого зразки, необхідні для порівняльного дослідження. У потерпілого або свідка припускається отримання зразків лише за необхідності перевірки, чи не залишені цими особами сліди в певному місці або на речових доказах

Після отримання зразків складається протокол (загальні вимоги – у ст. 104 КПК України), в якому обов'язково повинні бути зазначені такі відомості: який саме зразок вилучено (його точну назву, характеристику та кількість); у кого він отриманий (у підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи потерпілого); умови та спосіб отримання зразків, в який матеріал або ємність він упакований (поміщений) і яким чином посвідчена його ідентичність; де він буде зберігатися; зауваження, які надійшли від учасників при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії.

При підготовці до отримання зразків особа, яка призначає експертизу, повинна вирішити питання про участь у названій дії спеціаліста певного профілю знань і запросити його для участі в слідчій (розшуковій) дії.

На етапі вилучення або відібрання зразків може бути використана допомога спеціаліста у створенні обставин та умов отримання зразків, застосуванні інструментів і приладів, визначенні якості та достатньої кількості отриманих зразків, роз'ясненні правил і способів їх вилучення або одержання, пакування і зберігання до часу передачі експерту тощо.

При складанні протоколу отримання зразків для експертизи спеціаліст допоможе слідчому правильно описати назву зразків, їх якість, особливості

упаковки та інші обставини, які повинні бути у ньому відображені. Крім загальних процесуальних і тактичних правил при отриманні окремих зразків, важливо додержуватися й специфічних правил, які випливають з їх особливостей, а також існуючих технічних, санітарних та інших нормативів. Допомога спеціаліста має важливе значення не тільки при відборі зразків, а й при оцінці їх достатності та придатності для дослідження. Спеціаліст може визначити та вказати на відповідність отриманих зразків пред'явленим вимогам. У разі їх невідповідності він з'ясовує причину, повідомляє про це особу, яка призначила експертизу, і надає необхідну допомогу в повторному або додатковому їх відборі відповідно до існуючих правил та інструкцій.

Порядок відбирання зразків з речей і документів встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 160-166 КПК України).

При отриманні зразків і підготовці матеріалів на експертизу сторони кримінального провадження насамперед повинні керуватися правилами, викладеними в «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» та «Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», які затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.01.1998 № 53/5.

При цьому повинні бути створені такі умови, які забезпечували б отримання необхідної їх кількості та якості, а також гарантували б безсумнівність їх походження. Всі досліджувані об'єкти й зразки мають бути відповідно упаковані, опечатані і засвідчені пояснювальним написом та підписом особи, яка одержувала зразки. Отримані зразки рекомендовано спаковувати окремо від досліджуваних об'єктів. Упаковка добирається з урахуванням особливостей об'єктів дослідження і повинна захищати їх від пошкоджень та привнесення будь-яких змін під час транспортування й зберігання.

За своїм походженням порівняльні зразки для проведення почеркознавчих досліджень можуть бути *вільними, умовно-вільними та експериментальними*.

У кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення **вільними зразками** є рукописні тексти, рукописні записи (буквені та цифрові), підписи, достовірно виконані певною особою до початку кримінального провадження.

У окремих випадках вільними зразками можуть бути рукописні тексти, рукописні записи (буквені та цифрові), підписи, виконані особою і після початку кримінального провадження про корупційне правопорушення, однак не пов'язані з ним. Такі випадки можуть бути, коли провадження відкрито задовго до призначення у ньому експертизи, а особа виконувала певні записи та підписи у повсякденному житті і не допускала, що вони можуть бути використані як зразки (здійснювала нотаріальні дії, підписувала офіційні документи, тощо).

Вільні зразки почерку та підписів є найбільш цінним матеріалом, тому що в них немає навмисної зміни ознак почерку при цьому їх виконавець не міг передбачити, що вони будуть використані у якості порівняльних матеріалів для проведення СПЕ.

Вільними зразками почерку та підписів можуть бути: особисті листи, автобіографії та анкети, скарги, поштові листівки, щоденники, заяви, характеристики, матеріали відділу кадрів, пояснення, службові записи, різні архівні матеріали, телеграми, трудові угоди, записні книжки, рецепти, нотаріальні документи тощо. Знайти та вилучити вільні зразки почерку та підпису певної службової особи можливо за місцем її проживання, роботи, навчання, у родичів, знайомих тощо.

При цьому вони повинні бути ретельно перевірені відносно їх виконавця. Безсумнівність походження зразків – головна визначальна їх ознака, тому перед приєднанням вільних зразків до матеріалів кримінального провадження про корупційне правопорушення особа, яка призначила експертизу (залучила експерта), повинна пред'явити їх особі, яка підлягає ідентифікації та оформити ці дії протоколом, у якому зазначити, що саме цей документ містить вільний зразок почерку (підпису) певної особи (вказати її прізвище, ім'я, по батькові), та посвідчити це своїм підписом.

У разі неможливості пред'явити зазначені зразки (участь у бойових діях, від'їзд за кордон тощо) як зразки слід надавати документи або інші папери, на яких рукописні тексти (підписи) достовірно виконані особою, щодо якої ставиться питання з ідентифікації її як виконавця досліджуваного рукопису (наприклад, автобіографія, заява на працевлаштування, паспорт, службове або інше посвідчення, на яких є власноручний підпис, тощо).

Ретельна перевірка дійсності вільних зразків необхідна тому, що помилка, яка допущена при їхньому підборі, може привести до помилкових висновків експерта.

У тих випадках, коли в експерта виникне сумнів у дійсності якогось зразка, а останніх наданих зразків буде досить для проведення дослідження, експерт не повинний використовувати сумнівний зразок, а направити його слідчому або суду для з'ясування походження даного зразка. У разі неможливості встановлення належності такого зразка певній особі, експерту слід виключити його із переліку використовуваних при проведенні дослідження зразків.

Якщо неможливо отримати вільні зразки у достатній кількості або з певними властивостями, останні можуть бути доповнені чи замінені умовно-вільними та експериментальними про що повинно бути письмово зазначено стороною провадження у відповідній постанові або ухвалі.

Умовно вільними є зразки, що отримані після початку кримінального провадження про корупційне правопорушення і в його межах, але не у зв'язку з

призначенням експертизи (наприклад, зразки почерку чи підпису особи у протоколі, на вилучених під час обшуку документах тощо).

Такі зразки є особливим видом зразків. Особа, яка виконує певні документи може передбачити можливість їх використання у якості зразків почерку при проведенні експертизи, а тому не виключено, що вона може викривити свій почерк. Отже, вони не можуть бути віднесені до категорії вільних зразків почерку. Не написані вони і спеціально для проведення експертизи, тому не можуть бути віднесені до експериментальних зразків. Умовно-вільні зразки можна надавати як додаткові до вільних та експериментальних зразків почерку та підписів.

Експериментальні зразки, на відміну від вільних, спеціально відбираються для проведення експертизи. Вони, як правило, отримуються в результаті проведення відповідної слідчої (розшукової) дії за завданням особи, яка призначила експертизу (залучила експерта), у зв'язку з призначенням даної експертизи.

Експериментальні зразки розподіляються на:

- а) звичайні, для відбору яких слідчий не створює спеціальних умов;
- б) спеціальні, для відбору яких слідчий створює умови, максимально наближені до умов виконання тексту документу (або підпису в ньому), що підлягає дослідженню. Особливість цих зразків полягає у тому, що їх отримують у спеціально підготовлених умовах і можуть відбирати необмежену кількість разів, щоб усунути елементи штучності, вплив випадкових причин.

Експериментальні зразки мають таку перевагу, як достовірність походження, однак у той же час виконавець має можливість спотворити (викривити) ознаки почерку (підпису), просторові та лексичні ознаки письма, свідомо допустити помилки і т. п.

При підготовці порівняльних матеріалів для проведення СПЕ необхідно завжди виходити з того, що експерт при порівняльному дослідженні вивчає ідентифікаційне значення не тільки кожної ознаки окремо, але й сполучення цих ознак у всіх варіаціях, вирішує питання про стійкість цих ознак, а також про те, наскільки своєрідний встановлений ним комплекс ознак та чи є він індивідуальним.

Без порівняльних матеріалів, підібраних правильно за якістю і достатніх за кількістю, ці питання експертом не можуть бути з'ясовані повністю.

При підготовці порівняльних матеріалів для проведення СПЕ у кримінальному провадженні про корупційне правопорушення дуже важливо підібрати зразки почерку та підписів таким чином, щоб у них були із достатньою повнотою відображені ознаки, властиві почерку та підпису особи, яка їх виконала. Тільки при наявності таких зразків може бути зроблений достовірний висновок про виконання порівнюваних текстів, підписів однією і тією ж особою або різними особами.

Отже, зразки, які надаються для проведення СПЕ у кримінальному провадженні про корупційне правопорушення повинні відповідати певним вимогам.

Для проведення експертизи зразки надаються лише *за умови їх достовірності*, тобто, вони повинні безсумнівно належати особі, зразки почерку якої надаються на дослідження.

Також до основних вимог, що пред'являються до порівняльного матеріалу належать *їх відповідна якість та достатня кількість*.

Під відповідною якістю зразків розуміється їх зіставлення з досліджуваним об'єктом за:

- писемністю та мовою документу, тобто зразки та досліджуваний рукопис повинні бути виконані на одній мові, тому що інша мова передбачає іншу писемність із своєрідною будовою букв;

- часом виконання, тобто зразки та досліджуваний рукопис повинні бути виконані в максимально наближений час;

- за способом і умовами виконання: мається на увазі один і той же матеріал письма, пишучий прилад, основа для виконання документу, та ж поза, темп, вид виконання (скоропис, друковані літери, цифри і т.д.);

- за змістом, характером та цільовим призначенням: заява, накладна, лист (документ подібний досліджуваному).

Важливо, щоб розрив у часі виконання зразків та досліджуваного документу був мінімальним. Ця вимога викликається тим, що в основі формування почерку лежить вироблення та автоматизація стрункої системи навичок, яка володіє стійкістю. Але стійкість ця відносна, тому що ознаки почерку піддаються змінам у часі.

У всіх випадках розслідування корупційних кримінальних правопорушень, коли на експертизу не можуть бути надані зразки почерку, які відносяться до того ж періоду, що й досліджуваний документ, а розрив у часі значний, експерту обов'язково слід повідомляти відомості про вік, освіту, спеціальність, письмову практику, хворобах, які могли б вплинути на почерк особи, зразки якої надаються для дослідження.

Суттєво, щоб зразки були виконані таким же пишучим приладом (перо, олівець) і, по-можливості, на такому ж матеріалі, що і досліджувані рукописи та підписи, оскільки розбіжності у почерку однієї і тієї ж особи залежно від матеріалів письма можуть бути значними.

Якщо у кримінальному провадженні про корупційне правопорушення є відомості, що досліджуваний документ написаний із наслідуванням якомусь шрифту (наприклад, креслярському, буквам друкованої форми) або є підозра, що він написаний незвичною для письма рукою, необхідно спробувати розшукати вільні зразки, які виконані таким же способом.

Якщо дослідженню підлягає рукописний текст, то вільні та експериментальні зразки надаються у вигляді текстів. При дослідженні підписів та обмежених за обсягом рукописних записів (буквених та цифрових) вільні та експериментальні зразки надаються як у вигляді відповідних текстів (записів), так і у вигляді підписів.

Під час вилучення вільних зразків підписів особи, від імені якої виконано досліджуваний підпис, слід відшукувати документи з варіантом підпису, найбільш схожим на підпис, що досліджується. Такі підписи найчастіше зустрічаються в документах, аналогічних досліджуваному.

Достатня кількість зразків означає такий їх обсяг, котрий забезпечує можливість повного та всебічного зіставлення усіх ознак, які знаходяться в рукописі (почерку, підписі), що досліджується.

У кримінальному провадженні про корупційне правопорушення при підготовці порівняльного матеріалу для експертного дослідження необхідно дотримуватись загального правила: чим менший об'єм рукопису, що підлягає дослідженню, тим більше повинно бути порівняльного матеріалу.

Згідно з методикою СПЕ та експертною практикою, як вільні, так і експериментальні зразки буквеного або цифрового письма бажано надавати не менше ніж на 15 аркушах. Чим коротший досліджуваний текст (запис), тим більша потреба у вільних зразках. Вільні зразки підпису надаються по змозі не менше ніж на 15 документах, експериментальні – у кількості не менше 5-8 аркушів.

Якщо необхідно встановити, чи виконаний підпис від імені певної особи іншою особою, надаються вільні та експериментальні зразки почерку та підписів обох осіб. При цьому додатково відбираються експериментальні зразки почерку передбачуваного виконавця не менше ніж на 10-15 аркушах у вигляді записів прізвища та ініціалів особи, від імені якої виконано підпис. Також відбираються зразки підпису передбачуваного виконавця, виконаного ним від імені особи, підпис якої підлягає дослідженню.

Однак питання про те, яку кількість вільних (експериментальних) зразків необхідно направити на дослідження, вирішується в кожному конкретному випадку, виходячи з матеріалів кримінального провадження про корупційне правопорушення. В основному, це залежить від достатності матеріалу для майбутнього дослідження й стійкості ознак почерку в зразках ймовірного виконавця.

При визначенні кількості вільних і експериментальних зразків слід виходити з наступних обставин:

а) з обсягу рукописного матеріалу досліджуваного документа: чим менше обсяг, тим більше потрібно зразків;

б) наскільки повно вдалося надати зразки, що відповідають перерахованим вище умовам: чим менше вони відповідають цим вимогам, тим більше потрібно зібрати зразків.

У разі потреби, експерт має право порушити перед ініціатором проведення експертизи клопотання про надання додаткових вільних та (або) експериментальних зразків, які б забезпечили повне та якісне проведення дослідження.

Якщо ініціатором проведення експертизи не виконуються зазначені вимоги, експерт має право повернути надіслані матеріали без виконання.

Порівняльний матеріал у вигляді вільних та експериментальних зразків рукописного тексту та підпису необхідно обов'язково надавати у всіх випадках призначення почеркознавчих досліджень.

Зіставлення вільних та експериментальних зразків між собою надає можливість експерту як перевірити достовірність вільних зразків, так і встановити, чи є перекручення (зміна) почерку та підпису в експериментальних зразках.

Якщо в розпорядженні слідчого, детектива або суду є тільки умовно-вільні чи експериментальні зразки, а вільні з якихось причин знайти неможливо, то про це повинно бути зазначено в документі про призначення експертизи для того, щоб експерт не направляв клопотання про надання вільних зразків. У таких випадках експертне дослідження, як правило, буває ускладнене внаслідок недостатньої кількості порівняльного матеріалу, що не дозволяє в повній мірі вирішити поставлені перед експертом питання.

Слідчим, детективом чи іншою особою, яка відбирає зразки почерку, повинно бути встановлено вік особи, що перевіряється, її національність, рідна мова, та якими мовами вона ще володіє, освіта (де вчилася, скільки років, який навчальний заклад закінчила, де навчається тощо), професію, звичну для написання руку, стан здоров'я (чи не страждає нервовими чи психічними хворобами), стан зору (чи носить окуляри, чи користується окулярами при листуванні), чи має спеціальні навички щодо малювання, креслення і т.д., та обов'язково проінформувати про це експерта.

На жаль, як засвідчує аналіз слідчої та експертної практики саме відбір почеркового матеріалу для проведення експертизи, і на сьогодні, викликає великі труднощі у слідчих, детективів чи інших осіб, які відбирають дані зразки. Трапляються випадки надання неякісних зразків та зразків, які не відповідають встановленим вимогам. Внаслідок чого виникає необхідність додаткового відбору зразків, що призводить до збільшення строків виконання СПЕ та розслідування кримінального провадження про корупційне правопорушення.

Процес отримання зразків почерку може ускладнюватися порушенням слідчим, детективом чи іншою особою, яка відбирає зразки почерку, методики відбору, яка має свої особливості.

Відібрання вільних зразків почерку та підпису

На сьогодні дедалі частіше виникають труднощі збирання вільних зразків почерку в силу значного зменшення обсягу документів, виконуваних рукописним способом. У цих випадках необхідно дуже уважно проаналізувати всі сфери виробничої, наукової, навчальної діяльності, міжособистісних спілкувань тощо, де б виконувалися ті чи інші тексти, записи рукописним способом особою, щодо якої проводиться експертиза.

Вільні зразки можливо отримати на підприємствах, в офіційних установах, місцях навчання та роботи ймовірного виконавця. Зовсім недавно традиційними документами, що надавалися в якості вільних зразків були особові справи, заяви тощо. На сьогодні в якості вільних зразків почерку та підпису особи можуть бути отримані документи, що знаходяться в адміністративних установах, органах дозвільної системи, фіскальних органах тощо (різні форми, заяви, декларації, що заповнені власноручно). Особисті записи, щоденники та інші тексти можливо отримати під час огляду чи обшуку приміщення, де проживає (працює) ймовірний виконавець.

Для забезпечення безсумнівності походження отриманих вільних зразків почерку, слідчий, детектив чи інша особа, яка їх відбирає, повинні уникнути випадків надання вільних зразків почерку не від імені осіб, щодо яких проводиться експертиза. Це досягається шляхом допиту передбачуваного виконавця або свідків.

Перевірка достовірності також повинна бути досягнута і у випадках, якщо особа, відносно якої призначена експертиза, відсутня або її недоцільно допитувати про виконання вільних зразків.

У разі відсутності особи, почерк або підпис якої підлягають ідентифікації, як зразки слід надавати документи або інші папери, на яких рукописні тексти (підписи) достовірно виконані особою, відносно якої ставиться питання ідентифікації її як виконавця досліджуваного рукопису (наприклад, нотаріально посвідчені документи, заяви про прийняття на роботу, надання відпустки, різного роду посвідчення, на яких є власноручний підпис та ін.).

Також можливо порівняти експериментальні зразки з отриманими вільними зразками. При цьому особа, яка відбирає зразки, повинна володіти спеціальними знаннями в галузі почеркознавства або для цього залучається відповідний спеціаліст. Практика протидії корупційним правопорушенням засвідчує, що найчастіше до відбору зразків почерку залучаються як спеціалісти експерти державних експертних установ: фахівці-почеркознавці.

У випадку виявлення явних розбіжностей між зразками, слід вишукувати інші вільні зразки почерку.

Перед приєднанням отриманих вільних зразків до матеріалів кримінального провадження про корупційне правопорушення слідчий повинен пред'явити їх особі, яка ідентифікується. При цьому слід врахувати, що

рукописні об'єкти можливо надавати для ознайомлення лише при відсутності перепон тактичного характеру.

Слідчим, детективом чи іншою особою, яка відбирає зразки почерку, повинна бути забезпечена якість отриманих вільних зразків почерку.

Як вище зазначалося, зразки та об'єкти дослідження повинні бути співставними за мовою виконання, так як ідентифікаційні ознаки почерку в рукописах різної писемності можуть суттєво відрізнятися.

Дуже важливо, щоб вільні зразки та об'єкти дослідження були співставними за часом виконання. Це пояснюється тим, що почерк (підпис) володіє певною стійкістю але ця стійкість відносна, так як ознаки почерку (підпису) з часом змінюються. Якщо для ідентифікації особи неможливо отримати вільні зразки почерку (підпису), виконаного в той самий період, що і досліджуваний документ, то слідчий повинен отримати зразки, виконані як до так і після даного періоду.

В даному випадку експерту повинні бути надані відомості про вік, освіту, спеціальність, письмову практику, захворювання, які впливають на почерк осіб, чий зразки надані на дослідження.

Важливо, щоб вільні зразки відповідали об'єктам дослідження за цільовим призначенням, змістом та виглядом. Це пояснюється тим, що у осіб з високовиробленим почерком може бути декілька варіантів почерку. В теорії почеркознавства виділяють наступні варіанти: основний – варіант, що сформувався внаслідок навчання письму та подальшого вироблення почерку, а також додаткові – варіанти, які сформовані пізніше, на підставі вже наявних навиків письма та застосовуються лише при певних обставинах. Ступінь відмінності додаткового та основного варіанту може бути різною. Іноді зустрічається взаємовиключна варіативність, в цьому випадку переважна кількість ознак буде розбіжною.

При отриманні вільних зразків бажано, щоб особа, яка їх відбирає відшукала ті рукописні об'єкти, які були б виконані тим самим варіантом почерку, що і в досліджуваному документі. При неможливості отримати подібні зразки, необхідно надати інші, так як варіаційність почерку не завжди є взаємовиключною. Крім варіаційності почерку, може мати місце варіативність ознак почерку, тобто наявність в рукописах однієї особи різновидів певної ознаки, що залежить від характеру почеркового об'єкту, що виконується, бажання виконати документи краще, красивіше і т.п. Бажано щоб у вільних зразках були присутні відповідні варіанти ознак почерку, які проявилися у досліджуваному документі. Найбільше відповідають вимогам експертного дослідження ті вільні зразки почерку, які за своїм призначенням та змістом відносяться до того ж виду документів, що і досліджуваний.

При відібранні вільних зразків почерку необхідно намагатися, щоб вони були виконані тим пишучим приладдям, що і в досліджуваному документі. Це

необхідно тому, що залежно від пишучого приладдя почерк певним чином змінюється. Особа, яка відбирає зразки, повинна це враховувати.

У випадку неможливості надати відповідні зразки, надаються зразки виконані іншим пишучим приладдям, так як і за їх допомогою можливо ідентифікувати особу-виконавця.

Вивчення впливу незвичного письмового приладдя (олівці різного ступеня твердості, діаметру та груп, пера, тощо) на ознаки почерку вказали, що суттєвих змін в ознаках почерку вони не викликають і при відсутності зразків, виконаних аналогічним пишучим приладдям, можуть бути використані зразки, виконані іншим приладдям. Це положення поширюється на предмети та речовини, якими іноді замінюють пишучі прилади (сірники, губна помада і т.п), однак в даному випадку експерту необхідно пояснити розбіжності, що проявилися в ознаках почерку досліджуваного документу та зразках.

Бажано, щоб вільні зразки почерку були виконані на аналогічному матеріалі, що і досліджуваний документ. Розбіжності в почерку однієї тієї ж особи в залежності від матеріалу, на якому виконаний запис, можуть бути значними. Однак проведені дослідження вказали, що при виконанні рукописних текстів однією особою на різних матеріалах зміни в почерку не виходять за межі природної варіативності почерку даної особи. Тому, якщо досліджувані записи виконані на матеріалах з нерівною поверхнею (на дошці, фанері, тканині) та отримати зразки для порівняльного дослідження на даних поверхнях не видається можливим, то на дослідження можливо надати зразки, виконані на іншому матеріалі.

Важливою вимогою щодо вільних зразків почерку є їх відповідність досліджуваним об'єктам за умовами виконання. Слід зазначити, що такі умови, як незвична поза, освітлення, підкладка для матеріалу письма (стіна, дошка, тощо), обмежуюча рухи одяга (вузький костюм, рукавиці, тощо) впливають на ознаки письма.

Для того, щоб направити вільні зразки, виконані в аналогічних умовах з досліджуваним документом, особі, яка відбирає зразки, необхідно з'ясувати в яких саме умовах були виконані досліджуваний документ та зразки. Ці дані слідчий або детектив може з'ясувати як при ознайомленні з досліджуваним документом, так і матеріалами кримінального провадження про корупційне правопорушення, показаннями свідків тощо.

До незвичного стану виконання тексту або підпису належать:

- фізичне чи психічне захворювання;
- велике фізичне чи розумове напруження;
- сп'яніння;
- незвичний стан, пов'язаний з умовами навколишнього середовища (наприклад, страх, хвилювання у зв'язку із стихійним лихом або певними емоційними для особи подіями та ін.);

– інші випадки, що порушують звичайний стан виконавця.

При подальшому відібранні зразків бажаним є створення умов, наближених до відповідного стану.

Зазначені обставини повинні враховуватися слідчим або детективом при отриманні вільних зразків, так як вони впливають на зміну ознак почерку. Наприклад, при тяжкому ступені сп'яніння суттєво змінюються ознаки почерку, чим ускладнюється процес ідентифікації виконавця або виключається можливість її проведення, а неправильна оцінка виявлених ознак може призвести до помилкового висновку експерта.

Віднайти вільні зразки, виконані у незвичному стані, складно. При цьому слідчий, детектив чи інша особа, яка відбирає зразки, повинні враховувати матеріали провадження, зміст досліджуваного документу тощо. У необхідних випадках необхідно знайти свідків, які можуть вказати на обставини, при яких виконувався документ.

Для відбору зразків почерку, виконаного у незвичному стані, доцільно залучати спеціаліста в галузі почеркознавства.

Вільні зразки, по можливості, повинні бути виконані у тому ж темпі, що і досліджуваний документ. Темп письма значно впливає на ознаки почерку. Суттєва зміна ознак почерку настає при найбільш швидкому темпі та уповільненому темпі. Таким чином, звикле письмо в різних темпах може привести до утворення у особи декількох варіантів почерку. При отриманні вільних зразків слідчий або детектив повинен враховувати цю обставину та намагатися отримати всі варіанти почерку виконавця, що відображають почерк виконавця досліджуваного документу, звертаючи увагу в першу чергу на виявлення зразків, що виконані у тому ж темпі, що і досліджуваний документ.

З'ясувати, у якому саме темпі виконаний документ, допоможе його огляд. При цьому необхідно звертати увагу на ступінь повноти тексту, тобто чи складаються тексти із усіх літер, чи деякі з них пропущені. Пропуск літер зазвичай свідчить про швидкий темп виконання тексту. Для визначення темпу виконання досліджуваного документа необхідно попередньо визначити тип будови почерку. Якщо почерк ускладнений, то можливо припустити повільне його виконання. Для прискореного темпу більш характерний спрощений почерк. Про уповільнений темп вказують відсутність плавних переходів при виконанні літер, рівномірна висота літер та їх нахил.

Наприклад, якщо у слідчого або детектива є припущення, що досліджуваний документ виконаний у прискореному темпі, тоді в якості вільних зразків виконавця надаються його конспекти лекцій, зошити для нотаток та ін., а якщо ж у уповільненому темпі, тоді – офіційні ділові папери: заяви, автобіографії, тощо.

У тих випадках, коли досліджуваний документ виконаний незвичним способом, дуже важливо надавати вільні зразки почерку, які виконані таким же чином.

До виконання незвичним способом можливо віднести:

- наслідування друкованим або спеціальним шрифтам;
- наслідування почерку іншої особи;
- виконання тексту або підпису незвичною до письма рукою;
- викривлення власного почерку.

Виконання документів вище зазначеними способами призводить до зміни почерку. Тому, разом із зразками звичайного почерку, слідчий або детектив повинен отримати вільні зразки, виконані переліченими вище способами. Це дасть можливість експерту правильно надати оцінку співпадаючим та розбіжним ознакам в досліджуваному документі та зразках.

Отримання зразків почерку, виконаного незвичним способом, викликає певні складнощі у особи, що їх відбирає. Тому для отримання таких зразків слід залучати спеціаліста в галузі почеркознавства.

Насамперед необхідно з'ясувати, яким саме чином виконаний досліджуваний документ. Необхідні відомості можливо з'ясувати з матеріалів кримінального провадження про корупційне правопорушення та огляду досліджуваного документа. Наприклад, при викривленні власного почерку спостерігається зміна ступеня виробленості, нахилу, розміру почерку, деяких окремих ознак почерку, які виконавець вважає найбільш помітними. Однак окремі ознаки при цьому залишаються незмінними та у своїй сукупності характеризують виконавця почерку (підпису), що підлягає дослідженню. При наслідуванні почерку іншої особи спостерігаються порушення координації рухів та уповільнення темпу виконання в тих саме літерах, які виконуються з наслідуванням, порушується впорядкованість почерку, знижується зв'язність.

Для виконання рукописного тексту (підпису) незвичною для письма рукою характерно уповільнення рухів, про що свідчать злами штрихів (особливо овальних літер), звивистості, обведення окремих штрихів, нестійкість повздовжніх осей літер. Суттєвою ознакою є «дзеркальність» літер чи їх елементів (наприклад: літер «я», «р», «д», «з», «у»). При виконанні незвичною для письма рукою стійкі ознаки почерку в рукописах відображаються не в повному обсязі, тому для їх дослідження необхідно надавати якомога більше зразків, у тому числі звичною для письма рукою.

Якщо досліджуваний документ виконаний у вигляді цифрового письма, то в якості вільних зразків надаються аналогічні записи. Зразки цифрового письма можуть бути доповнені зразками літерного письма, якщо в них містяться сполучення таких літер, які збігаються за конфігурацією з досліджуваним записом.

Особливе значення при отриманні вільних зразків відіграє їх кількість. Без достатньої кількості порівняльного матеріалу виконання СПЕ ускладнюється, а іноді взагалі неможливе.

Згідно з методикою СПЕ та експертною практикою вільні зразки літерного або цифрового письма бажано надавати не менше ніж на 15 аркушах. Чим коротший досліджуваний текст (запис), тим більша потреба у вільних зразках. Вільні зразки підпису надаються, за можливістю, не менше ніж у 15 документах.

Однак питання про те, яку кількість вільних зразків необхідно направити на дослідження, вирішується в кожному конкретному випадку, виходячи з матеріалів провадження та залежно від об'єктів дослідження. В основному, це залежить від достатності матеріалу для майбутнього дослідження й стійкості ознак почерку в зразках ймовірного виконавця.

При визначенні кількості вільних зразків, необхідних для СПЕ, слід виходити з наступних обставин:

а) обсягу рукописного матеріалу досліджуваного документа: чим менше обсяг, тим більше потрібно зразків;

б) наскільки повно вдалося надати зразки, що відповідають вище зазначеним умовам: чим менше вони відповідають цим вимогам, тим більше потрібно зібрати зразків.

При направленні матеріалів на дослідження в постанові слідчого, детектива або ухвалі суду повинно бути зазначено, в яких саме документах містяться вільні зразки почерку виконавця.

Усі зразки, які направляються на експертизу, повинні бути завірені особою, що призначила експертизу, але у таких місцях які в подальшому не будуть перешкоджати дослідженню. Якщо вільні зразки почерку чи підпису знаходяться у документах, на яких з тих чи інших причин не можна писати, то обмежуються описанням їх у постанові чи ухвалі з точною вказівкою реквізитів і виконавця. Якщо рукописні записи або підписи, які надаються в якості вільних зразків почерку певної особи, містяться в окремих графах документа, необхідно також вказувати в яких саме графах вони виконані.

У документі про призначення експертизи (залучення експерта) слід вказати на встановлені органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), особливі обставини виконання рукописного тексту, які могли вплинути на змінення ознак почерку (незвична поза або незвичний стан виконавця тощо). Якщо є дані, що виконавцем є особа, у якої порушена координація рухів, про це також слід повідомити експерта. У разі виконання рукописного тексту особою похилого або старечого віку потрібно надати відомості про рік її народження і стан здоров'я на момент можливого виконання об'єкта (почерку, підпису), що досліджується.

Відібрання експериментальних зразків почерку та підпису

На відміну від вільних, експериментальні зразки почерку виконуються особою, що перевіряється, безпосередньо під час проведення слідчої (розшукової) дії, передбаченої ст. 245 КПК України.

Процес відібрання експериментальних зразків почерку складається з наступних стадій: підготовчої, робочої та оформлення результатів отримання зразків.

На підготовчій стадії діяльність особи, яка отримує зразки, повинна здійснюватися на наступних рівнях: організаційному, процесуальному та тактичному.

На організаційному рівні необхідно :

- визначити коло осіб, у яких необхідно отримати зразки;
- забезпечити їх виклик та прибуття для отримання зразків, в необхідних випадках залучити відповідного спеціаліста для участі в отриманні зразків.

Процесуальний рівень полягає в дотриманні вимог чинного законодавства під час отримання експериментальних зразків почерку.

На тактичному рівні необхідно:

- правильно визначити місце отримання зразків;
- організувати місце для отримання зразків таким чином, щоб особа, яка відбирає зразки, мала змогу вільно пересуватися і не заважати при цьому виконавцю зразків;
- вибрати найкращий режим та умови отримання зразків;
- підготувати відповідне письмове приладдя;
- обрати тактику отримання зразків.

Перед одержанням зразків слідчому або детективу потрібно продумати питання, які пов'язані з фотографуванням і відеозйомкою окремих моментів процесу одержання зразків, наприклад при виконанні особливо складних знаків і комбінацій або всього процесу в цілому (у випадку підозри на симуляцію безграмотності або малограмотності).

Вивчення особи, що перевіряється, в психологічному аспекті дозволяє слідчому (детективу) створити певну обстановку при одержанні зразків, наприклад строго офіційну, намітити лінію поведінки в процесі одержання зразків. Із цією метою слідчому (детективу) необхідно вивчити дані про особу, що перевіряється, її інтелектуальний рівень, установити, чи відбирали у неї зразки почерку раніше, чи знайома вона з можливостями СПЕ.

Психологічний аспект важливий і безпосередньо для слідчого (детектива). Не слід повністю довіряти показанням осіб, що перевіряються.

Усвідомивши перераховані вище аспекти, слідчий (детектив) приступає до безпосереднього одержання експериментальних зразків, тобто до робочої стадії.

У процесі одержання експериментальних зразків важливу роль відіграє їхня якість. Належна якість таких зразків забезпечується їхньою відповідністю досліджуваному об'єкту.

Експериментальні зразки почерку, також як і вільні, повинні відповідати досліджуваному об'єкту за: мовою, часом виконання, цільовим призначенням та змістом, видом письмового приладдя, матеріалом письма, умовам виконання, станом виконавця, темпом письма, способом виконання.

З метою одержання зразків належної якості криміналістикою розроблені спеціальні рекомендації, які спрямовані на забезпечення цих вимог.

Зокрема, *відбирати експериментальні зразки почерку необхідно у два етапи.*

На *першому етапі* особа, почерк якої підлягає ідентифікації, виконує текст за тематикою, близькою до досліджувального об'єкта, у звичних умовах (сидячи за столом, із звичним приладдям письма, при денному освітленні).

При цьому переписування з документа, що досліджується, або з машинописного (друкарського) тексту неприпустиме.

На *другому етапі* зразки відбираються під диктовку.

Для одержання зразків належної якості текст, аналогічний за змістом тому, що досліджується, диктується рівним, спокійним голосом, без логічних наголосів і пауз, без виділення розділових знаків, без підкреслення особливостей написання окремих слів і окремих складів. Темп диктування повинен бути таким, щоб особа, що перевіряється встигала написати текст. Слова диктуються так, як вони вимовляються; якщо особа, що перевіряється, запитує, як написати те або інше слово, те потрібно відповідати, що писати треба так, як він його звичайно пише.

Виявленню варіантів ознак почерку особи, яка перевіряється, сприяє диктовка у декілька прийомів. Той самий текст повторюється кілька разів. Якщо текст великий, диктують частину тексту із середини, кінця, а потім з початку документа. При цьому рекомендується повторювати ті фрагменти тексту, у яких є орфографічні помилки. Неприпустиме диктування важких слів по буквах і виділення ненаголошених голосних, іноземні слова диктуються так, як вони вимовляються.

У випадку якщо особу, у якої відбираються зразки, не можна знайомити із змістом документа, то заздалегідь обмірковується і складається такий зв'язний текст, у якому містяться фрази, слова і цифри, взяті з рукопису, що досліджується. Даний текст диктується декілька разів.

Якщо необхідно простежити ознаки просторової орієнтації почерку, то особі, що перевіряється, при диктуванні повинна бути надана можливість розташовувати текст на аркуші паперу довільним образом.

У процесі диктування необхідно весь час спостерігати за особою, що перевіряється. В разі виявлення того, що особа змінює почерк, диктування

рекомендується сповільнювати або прискорювати залежно від способу, яким особа, у якої відбираються зразки, намагається змінити свій почерк. У випадку, якщо особа, що перевіряється намагається маскувати свій почерк, то той самий текст слід диктувати кілька раз із 20-30 хвилинною перервою у часі. В цьому випадку людина не в змозі однотипно змінити ті самі ознаки в почерку. Причому після кожного диктування текст вилучають, щоб особа, що перевіряється не могла надалі орієнтуватися, які ознаки почерку вона навмисне змінила.

При цьому зразки відбираються в умовах, що максимально наближені до тих, у яких виконувався рукописний текст, що досліджується.

Якщо буде встановлено, що досліджуваний документ виконувався при поганому освітленні, на холоді, на стіні, лежачи, у рукавичках або в певній комбінації перерахованих умов, наприклад на холоді у рукавичках або зігнувшись при поганому освітленні, то одержувати експериментальні зразки почерку необхідно, по можливості, в таких же умовах.

Якщо особа при письмі користується окулярами, то їй повинно бути надано право на їхнє використання.

Якщо досліджуваний рукописний текст або підпис виконаний в уповільненому або прискореному темпі, то й експериментальні зразки потрібно одержувати в такому ж самому темпі. Але, як засвідчує аналіз експертної практики, при одержанні експериментальних зразків незалежно від темпу письма рекомендується одержати зразки у всіх варіантах темпу (повільний, швидкий і звичайний), що дозволить більш повно оцінити зміни ознак.

Слід зазначити, що при одержанні експериментальних зразків не всі умови, які перераховані вище піддаються відтворенню. Наприклад, не можна відтворити деякий стан пишучої особи й умови обстановки. Так, якщо досліджуваний текст написаний у стані сильного хвилювання або у стані алкогольного сп'яніння, то при отриманні експериментальних зразків неприпустимо приводити особу в аналогічний стан. Не піддається відтворенню низка об'єктивних чинників та обставин (наприклад, землетрус та інші стихійні лиха).

Експериментальні зразки в низці випадків відповідають досліджуванім документам тільки при наявності певних умов. Так, дати висновок про час виконання досліджуваних документів можна лише у випадках, якщо розрив між їхнім виконанням був незначним.

Умови одержання експериментальних зразків почерку в обов'язковому порядку відображаються в протоколі одержання зразків.

У випадках, коли тексти виконувалися на бланках (касових ордерах, квитанціях, платіжних відомостях та ін.), експериментальні зразки слід відбирати додатково і на таких самих бланках або на папері, що розграфлений як бланк.

Якщо розташування рукописного запису, що досліджується, не визначається характером документа, експериментальні зразки відбираються на окремих аркушах як лінованого, так і нелінованого паперу.

В разі, якщо досліджувані документи виконані письмовими знаками певного розміру, нахилу то експериментальні зразки почерку повинні відбиратися з дотриманням певних умов. Слід вимагати від особи, у якої відбираються зразки почерку, виконання певного завдання (змінити нахил, розмір букв, сповільнити темп і т.д.).

Якщо рукописний текст, що досліджується, виконано “друкованими” літерами і цифрами або спеціальним шрифтом (креслярським, бібліотечним та ін.), експериментальні зразки також повинні бути виконані “друкованими” літерами і цифрами або відповідним шрифтом.

Якщо досліджуваний документ виконаний незвичною для письма рукою, особі, що виконує зразки, необхідно запропонувати виконати зразки почерку, як правою, так і лівою руками.

У процесі отримання експериментальних зразків почерку ні в якому разі не можна показувати досліджуваний документ і давати його переписувати, тому що особа, у якої відбираються зразки, не будучи дійсним виконавцем, може виконати текст із наслідуванням досліджуваному, або, навпаки, будучи виконавцем досліджуваного тексту, при бажанні може суттєво змінити ідентифікаційні ознаки свого почерку.

Експериментальні, так як і вільні зразки, буквеного або цифрового письма бажано надавати не менше, ніж на 15 аркушах.

При отриманні експериментальних зразків підпису особи, від імені якої виконано підпис, слід запропонувати їй розписатися всіма застосовуваними нею варіантами підписів.

При цьому після нанесення 10-15 експериментальних підписів аркуші паперу необхідно видаляти з поля зору виконавця.

Також слід зазначити, що виконання великої кількості підписів на одному аркуші не сприяє виявленню всіх можливих варіантів підпису особи.

Поряд з цим необхідно отримати експериментальні зразки почерку даної особи у вигляді таких текстів, де б зустрічалися її прізвище, ім'я (або окремі їх літери), не менш ніж на 10-15 аркушах.

Якщо необхідно встановити, чи виконаний підпис від імені певної особи іншою особою, надаються вільні та експериментальні зразки почерку та підписів обох осіб. При цьому додатково відбираються експериментальні зразки почерку передбачуваного виконавця не менше ніж на 10-15 аркушах у вигляді записів прізвища та ініціалів особи, від імені якої виконано підпис.

У випадках, коли досліджувані підписи виконувалися в графах бланків (касових ордерах, квитанціях, платіжних відомостях та ін.), експериментальні

зразки слід відбирати додатково і на таких самих бланках або на папері, що розграфлений як бланк.

Якщо розташування підпису, що досліджується, не визначається характером документа, експериментальні зразки відбираються на окремих аркушах як лінованого, так і нелінованого паперу.

Після нанесення 10-15 експериментальних підписів аркуші паперу потрібно міняти.

Експериментальні зразки підписів надаються у кількості не менше 5-8 аркушів.

Під час отримання експериментальних зразків підпису особі від якої вони відбираються, ні в якому разі не можна надавати досліджуваній документ з метою відтворення підпису, що досліджується тому що дана особа, не будучи дійсним виконавцем, може виконати підпис із наслідуванням досліджуваному, або, навпаки, будучи виконавцем досліджуваного підпису, при бажанні може суттєво змінити ідентифікаційні ознаки свого почерку.

Особливості досліджуваного об'єкта вимагають від особи, що отримує експериментальні зразки почерку та підпису, творчо підходити до даного процесу.

Якщо особа відмовляється дати експериментальні зразки почерку (підписів), то примусити її до цього неможливо, а можливо тільки пояснити мету, для якої необхідно їх одержання.

Виходячи з конкретних обставин справи, може бути можливим прохання до особи, яка відмовляється виконати текст для експертизи, написати в протоколі власноруч про таку відмову та її причини. Зокрема: «Я, Петренко Василь Васильович, відмовляюся надавати експериментальні зразки свого почерку та підпису з таких-то причини /власний підпис/» або «Я, Петренко Василь Васильович, відмовляюся надавати експериментальні зразки підпису від імені Карпенко Петра Петровича з таких-то причини /власний підпис/». Іноді навіть такого почеркового матеріалу достатньо для проведення ідентифікаційного дослідження СПЕ.

Експериментальні зразки почерку та підпису обов'язково підписуються особою, від якої відбирали зразки, й засвідчуються підписом слідчого.

У посвідчувальному написі зазначаються прізвище, ім'я та по батькові виконавця, а також особливості отримання зразків. Якщо з певних причин виконати будь-які вимоги, що стосуються відбирання та надання зразків, не було можливості, про це слід зазначити в постанові (ухвалі) про призначення експертизи.

4. Експертні помилки при проведенні судово-почеркознавчої експертизи та шляхи їх усунення

Експертна помилка – це ненавмисні неправильні судження, дії чи бездіяльність судового експерта в процесі експертного дослідження, що реалізуються у висновках через неправильне отримання і переробку інформації на рівні відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, джерелом котрих можуть бути психічні, соціальні, біологічні якості експерта як фахівця у певній галузі знань.

Помилкою вважаються тільки такі неправильні дії або бездіяльність експерта, котрі реалізовані в результаті, тобто у висновку експертизи, можна стверджувати, що йдеться про верифікацію експертних висновків з метою визначення їх правильними або помилковими щодо їх використання в судочинстві як джерела доказів у юридичних процесах.

Проблема помилок у судовому почеркознавстві залишається практично не розробленою.

Гарантією правильності висновку експерта є адекватність пізнання об'єктів експертизи на підставі норм закону. На діяльність експерта в процесі пізнання впливає низка як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, які можуть сприяти виникненню помилок, які тягнуть низку негативних наслідків при здійсненні судочинства.

Походження помилок експерта обумовлюється двома чинниками: об'єктивними умовами, тобто такими, що не залежать від експерта, і суб'єктивними, котрі полягають у способі мислення і діях експерта.

Можливість виникнення помилок експерта-почеркознавця залежить від різних причин. Це складність самого об'єкта дослідження – почерку, який формується під впливом різних зовнішніх та внутрішніх факторів; складність завдань, що вирішуються (тексти, що виконані навмисно зміненим почерком, у незвичних умовах; короткі тексти та підписи і т. ін.).

Найбільш поширеними недоліками, що достатньо часто зустрічаються у висновках при проведенні СПЕ, у т.ч. у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення, є:

1. **Порушення методичних правил оформлення висновку:** неправильний опис реквізитів досліджуваного документу; у тексті висновку не відмічається факт незвичного виконання рукопису, хоча відмічаються ознаки порушення координації рухів, уповільненого темпу й т. ін.; не відображується діагностичне дослідження; необґрунтовано скорочується дослідницька частина висновку, замість опису виявленої сукупності ознак, вказується посилення на розробку загальних та окремих ознак.

2. **Виконання досліджень при недостатності порівняльних матеріалів** як з точки зору якості, так і – кількості. Кримінальний процесуальний закон надає

право експерту запрошувати додаткові матеріали. Відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України експерт має право заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи. Це відноситься як до матеріалів кримінального провадження про корупційне правопорушення, додаткових відомостей про службову особу, умови виконання рукописів чи підписів, так і до порівняльних матеріалів. Однак експерти не реалізують такі можливості в процесі дослідження й виконують експертизи при обмежених порівняльних зразках. Ігноруються вимоги відповідності зразків досліджуваним документам не тільки за умовами виконання (аналогічний пишучий прилад, поза, освітлення та ін.), а за кількістю зразків. Не перевіряється достовірність порівняльних зразків шляхом їх співставлення між собою. При неможливості отримати додаткові необхідні порівняльні матеріали або відомості щодо умов виконання рукопису або підпису експерт має право поставити до відома орган, що призначив експертизу, про неможливість вирішити питання по суті із складанням відповідного письмового повідомлення.

3. Необґрунтованість висновків або їх невідповідність дослідницькій частині. Нерідко висновки експерта не впливають з дослідницької частини, тобто сукупність ознак, що виявлені, не дає підстав для ствердження про конкретний факт виконання підпису чи тексту певною особою, тому що в неї включені ознаки з малою ідентифікаційною значущістю; у сукупність ідентифікаційних ознак включаються діагностичні (при дослідженні зміненого почерку, або рукописів, що виконані у незвичних умовах). При дослідженні підписів у основу висновку береться мала кількість ознак. Іноді висновки формуються на підставі матеріалів кримінального провадження про корупційне правопорушення.

Найчастішими причинами необґрунтованих висновків (зокрема, при дослідженні звичайного (незміненого) почерку) є невміння виявляти, вивчати та оцінювати ідентифікаційні ознаки почерку.

Оцінку ознак проводять на всіх етапах дослідження, але найбільшої складності вона набуває після порівняльного дослідження, тобто після того, як будуть встановлені збіги та розбіжності ознак почерку. На цій стадії експерт остаточно з'ясовує ідентифікаційну значущість виявлених ознак і всіх їх варіацій і залежно від результатів оцінювання формулює свій висновок.

У разі формулювання позитивного висновку експерт долучає до сукупності суттєві ознаки, що збігаються і завдяки яким сукупність стає індивідуальною (неповторною у почерках різних осіб), а у разі формулювання негативного висновку – стійкі ознаки, що розрізняються і свідчать про іншу систему рухів під час виконання досліджуваного тексту, порівняно з навичкою особи, зразки почерку якої надано для порівняння.

Основними недоліками під час дослідження такого виду об'єктів є:

– виявлення у досліджуваному почерку лише таких ознак, що збігаються, або лише таких, що розрізняються, за наявності і тих, і інших;

– неправильна оцінка ознак, що призводить до того, що ознаки, які розрізняються, оцінюють як такі, що збігаються (особливо характерно для випадку виявлення кількох варіантів ознак почерку без урахування частоти зустрічальності варіантів ознак);

– невиявлення розбіжностей ознак, які мають місце у порівнюваних об'єктах, або виявлення їх у неповному обсязі;

– неврахування малої інформативності ознак, що збігаються;

– неврахування характеру прояву ознак, що збігаються, тобто їх приблизності.

Такі ознаки оцінюються як варіанти, які не проявилися у почерку особи, зі зразками якої проводиться порівняння (а насправді вони є ознаками почерку іншої особи), при цьому не звертається увага на те, що збіги є лише частковими, тобто проявляються у буквах, які суттєво розрізняються за іншими ознаками.

Негативним чинником є те, що не завжди точно визначається завдання дослідження. Водночас у процесі огляду та вивчення досліджуваного об'єкта слід з'ясувати, чи виконаний весь текст однією особою та чи можна розглядати його як єдиний почерковий матеріал тощо.

Особливі труднощі, як відомо, викликає дослідження схожих почерків, адже при цьому завжди виокремлюють певні сукупності ознак, що збігаються, і стійких ознак, що розрізняються, які експерт має правильно оцінити. Під час дослідження схожих почерків слід звертати увагу на виявлення всіх збігів і розбіжностей, а також (що особливо важливо) на різну частоту зустрічальності окремих варіантів ознак, що збігаються. Іноді експерти не в повному обсязі виявляють ознаки, що збігаються, і такі, що розрізняються, не звертаючи увагу на різну частоту зустрічальності варіантів ознак, що збігаються, і тому неправильно оцінюють встановлені ознаки, що призводить до необґрунтованих висновків.

Під час дослідження зміненого почерку необґрунтовані висновки, як засвідчує аналіз практики, можуть бути зумовлені тим, що деякі експерти слабо орієнтуються в ознаках незвичного виконання рукописів (підписів), а також у питанні щодо ступеня і характеру виразності змін, які при цьому настали. Водночас будь-яка зміна почерку (навмисна чи ненавмисна) пов'язана зі зміною навичок письма і призводить до зміни ознак почерку. Ступінь і характер змін, що настали, залежать від різних чинників, які впливають на почерк (навмисне викривлення, наслідування, психічний стан, хвороба, незвична поза при письмі тощо), і можуть проявлятися по-різному.

Відомо, що ознаками зниженої координації рухів є звивистість, злами штрихів, нестійкість розміру, розгону, нахилу, зв'язності, нерівномірність розташування тощо. Вони різняться за ступенем і характером виразності

залежно від причини, яка діє на почерк, і особливостей почерку певної особи (виробленість, будова). Наприклад, у текстах, виконаних незвичною до письма (лівою) рукою, або в незручній позі спостерігається розлад (зниження) координації, але ступінь і характер виразності цих ознак різні. Досліджуючи такі почерки, експерт має добре орієнтуватися в ознаках незвичного виконання, у ступені та характері їх виразності залежно від чинників і особливостей почерку певної особи.

Під час дослідження підписів зазвичай мають місце ті самі недоліки, що й під час дослідження почерку:

- виявляють не всі ознаки, наявні у підписі, а лише їх частину;
- не встановлюють факт незвичного виконання підпису;
- ознаки порушеної координації рухів, притаманні особам похилого і старечого віку, оцінюють іноді як ознаки уповільненості рухів, властиві неавтентичним підписам.

Загалом підпис є найскладнішим почерковим об'єктом, що зумовлено обмеженням обсягом почеркової інформації, яка міститься у підписі, варіаційністю ознак у зразках, складністю однозначної оцінки виявлених збігів і розбіжностей ознак, невиразністю ознак незвичного виконання. Так, експерти не завжди встановлюють ознаки незвичного виконання підписів, іноді надають їм односторонні пояснення, особливо у випадках їх слабкої виразності. Виявляючи ознаки незвичності, вони іноді не перевіряють їх наявності у зразках, через що появу цих ознак неправильно пов'язують з фактом наслідування.

Ознаки підписів, які відображають структурні характеристики рухів, часто на практиці визначаються як за середніми, так і за конкретизованими показниками. Так, крім узагальнюючої назви транскрипції підпису, вказується і зв'язність окремих елементів в послідовності їх виконання з врахуванням усіх перерв у рухах. Проте, конкретизація зв'язності елементів, як загальної ознаки не завжди доцільна. Це підтверджується в подальшому при проведенні порівняльного дослідження. Тоді ця, нібито одна конкретизована загальна ознака, може подаватися вже як одна або декілька окремих ознак – «вид з'єднання рухів», які вказують на виконання послідовних елементів підпису з відривом або без відриву пишучого приладу від матеріалу письма.

Спостерігається також неоднозначність у формулюваннях деяких окремих ознак. Це стосується таких ознак як: «форма рухів при виконанні» та «форма рухів при з'єднанні». Наприклад, дугова форма елемента може характеризуватися як кута́ста, або як сполучення дуг різного ступеню кривизни і навпаки. Опис елементів, що характеризують ознаку «напрямок рухів», також викликають у експертів певні складнощі. Так, напрямок будь-якого дугового елемента може бути охарактеризований не тільки як ліво – або правоокружний, але й з уточненням напрямку його окремих фрагментів (початкова частина – вниз направо, заключна – зліва направо і т.п.).

Експертна практика при дослідженні підписів вказує на можливість розширення спектру ідентифікаційних ознак за рахунок «особливих» точок на траєкторії почеркових об'єктів, розташованих на початку та закінченні рухів, їх з'єднанні та перетині, а також екстремальних точок, так званих екстремумів (верхніх, нижніх, правих, лівих). Розміщення будь якої точки підписів відносно інших об'єктів порівняння є неповторне, а тому вважається індивідуальною ознакою. Проте, порядок визначення їх положення в сучасному почеркознавстві регламентовано недостатньо чітко, що може призвести до необґрунтованого або навіть хибного висновку щодо виконавця спірного підпису.

Іноді експерти припускаються помилок методичного характеру як щодо виявлення ідентифікаційних ознак, так і щодо відображення їх у висновку. Крім того, вони долучають до сукупності малоінформативні ознаки у невеликій кількості, не враховують приблизність збігів у почерку. Трапляються випадки, коли ідентифікаційні ознаки, які відобразилися у підписах, експерти вивчають непослідовно і не в повному обсязі, що не дозволяє виявити не лише помітні збіги і розбіжності ознак, але й усі сполучення окремих ознак.

Суттєві недоліки трапляються і під час дослідження підписів, виконаних з наслідуванням. Зазвичай у таких підписах спостерігається зовнішня схожість (збіги транскрипції, загальних ознак, найбільш помітних окремих ознак), певне зниження координат рухів, уповільнення темпу письма і стійкі розбіжності окремих ознак. Основним завданням експерта за таких умов є визначення ознак наслідування.

Найскладніше вирішувати завдання СПЕ у випадку малого обсягу графічної інформації, зумовленого коротким записом (підписом). У такому випадку оцінка ознак ускладнена через неможливість прослідкувати стійкість ознаки, її варіаційність. Іноді неправильно визначають інформативність почеркового матеріалу, який містить об'єкт, особливо коли йдеться про встановлення виконавця неавтентичного підпису. Зазвичай експерти обмежуються фразою: «Підписи прості, короткі, а тому не містять достатньої кількості почеркового матеріалу». Однак у багатьох випадках завдання можна вирішити. З огляду на складність виявлення індивідуального комплексу ознак дослідження слід проводити не лише щодо окремих букв і ознак, але й за формою рухів у зв'язках між буквами, тобто використовувати так звані інтегративні ознаки.

Почерк, попри певну стійкість, може зазнавати змін. Це залежить від багатьох чинників:

- зміни зовнішньої обстановки письма (незвична поза, незвичний матеріал письма, незвичний писальний прилад);
- зміни внутрішнього стану (сп'яніння, погіршення зору, вікові зміни, захворювання);

– незвичні для виконавця завдання (установка на незвичне повільне письмо або швидке письмо), а також намір змінити почерк з метою маскуванню (наслідування, письмо лівою рукою тощо).

Трапляються помилки під час обґрунтування ймовірного висновку (як і будь-який інший, він має бути правильно обґрунтований, інакше знижується його доказове значення). Якщо експерт доходить до позитивного ймовірного висновку попри наявність певних розбіжностей, то, формулюючи його, потрібно хоча б у ймовірній формі пояснити, чому ознаки, які формально суперечать висновку, не впливають на вирішення питання. А якщо появу розбіжностей не вдається пояснити, експерт має дійти висновку про неможливість вирішення питання по суті.

4. Довільна термінологія при опису ознак. Нажаль сьогодні і досвідчені експерти використовують термінологію, котра не відповідає загальноприйнятій. Нова класифікація ознак почерку прийнята у 1987 році. Але багато експертів (в основному ті, які отримали освіту багато років тому), не бажають перейти на опис ознак за новою системою, а часто заперечують її існування. Довільна термінологія заважає слідчому або суду правильно зрозуміти викладене, що знижує доказове значення висновку експерта.

Підписи та почерк є різновидами рукопису, які близькі за своєю природою, а графічні ознаки підписів традиційно визначаються за існуючою загальноприйнятною системою ознак почерку. Проте, між почерком та підписами існує ряд відмінностей, які, в окремих випадках унеможливають перенесення способу визначення ідентифікаційних ознак почерку на підписи. Тому, існуюча система потребує певних змін та доповнень з більш чітким викладенням термінології та формулювань, які відображають зміст загальних та окремих ідентифікаційних ознак підписів, забезпечують їх однозначне тлумачення.

5. Не виконуються попередні розробки почерку та підписів. Такі розробки є засобом фіксації результатів роздільного та порівняльного дослідження. Вони виконують роль своєрідних моделей властивостей почерку. За допомогою розробок експерт у значній мірі гарантує себе від втрати інформації, що обумовлена короткочасністю пам'яті.

Отже, зазначені недоліки нерідко призводять до помилок, причини котрих є: недостатні досвід та кваліфікація експертів-почеркознавців, порушення вимог рекомендованих методик, недостатність порівняльних матеріалів, велике навантаження, особистісні особливості експерта, вплив думок інших експертів та матеріалів справи.

Важливе значення має можливість своєчасного виявлення помилок у висновках експертів. Воно може здійснюватися в результаті контролю керівника експертної установи (підрозділу), самоконтролю експерта, а також при рецензуванні висновків експертів.

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. Абрамова В.М., Свобода Є.Ю. Помилки в судово-експертній діяльності: сутність, умови виникнення та види. *Криміналістика и судебная экспертиза*. Київ: Министерство юстиции Украины, 2015. № 60. С. 72–80.
2. Антикорупційний менеджмент: підручник. Київ: «Центр учбової літератури», 2021. 768 с.
3. Бондар М.Є., Ковальчук З.О., Сукманова Т.О. Судово-почеркознавча експертиза: становлення, можливості, перспективи розвитку. *Судова експертиза*, 2014. № 1. С.19-29.
4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
5. Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В.Г. Гончаренка]. 2-е вид., перероб. і допов. Київ. : Юрінком Інтер, 2010. 400 с.
6. Галаган В.І., Козак О.В. Процесуальний порядок і тактика отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні: моногр. 2-е вид., переоб. і допов. Краматорськ : ТОВ «Каштан», 2015. 224 с.
7. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 19–37. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/19498>
8. Ковальов К. М. Спеціальні знання в судовій експертизі визначення давності документа. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 2 (75). С. 140–152. URL: <https://ljd.dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.kovalov.pdf>
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
10. Меленевська З.С., Свобода Є.Ю., Шаботенко А.І. Судово-почеркознавча експертиза: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. І. П. Красюка. Київ: Укр. центр духовн. культури, 2007. 280 с.
11. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.2017 № 591. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17>.
12. Свобода Є.Ю., Антонюк П.Є. Сучасний стан наукової розробленості питань судового почеркознавства в Україні (XX-XXI століття). *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2017. Вып. 62. С. 490–497.
13. Меленевська З.С., Свобода Є.Ю., Антонюк П.Є. Причини експертних помилок під час вирішення ідентифікаційних завдань у межах судово-почеркознавчих досліджень. *Криміналістичний вісник*. 2016. № 1 (25). С. 115–122.

14. Пілюков Ю. О. Система ідентифікаційних ознак почерку, можливості її удосконалення при проведенні почеркознавчої експертизи підписів. *Актуальні проблеми правознавства. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 4 (12). С.257–263.

15. Призначення судових експертиз у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення [Текст]: метод. рек. / О. М. Шрамко, В. В. Юсупов, Ю. О. Пілюков, А. А. Саковський. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. 101 с.

16. Про судову експертизу: Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/law/show/4038-12>

17. Свобода Є.Ю., Захаркина А.Ю. Судова почеркознавча експертиза: сучасний стан і актуальні питання. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2016. Вып. 61. С. 72–80.

18. Свобода Є.Ю., Абрамова В.М. Недоліки, що зумовлюють виникнення помилок при проведенні судово-почеркознавчих експертиз. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. Харків : НУВС, 2015. № 2 (69). С. 131-137.

19. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Вид-во Ліра-К, 2019. 424 с.

20. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій під час розслідування корупційних злочинів [Текст] : метод. рек. / Б. Б. Теплицький, О. М. Шрамко, В. В. Юсупов. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 71 с.

21. Юсупов В.В. Особливості судово-почеркознавчої експертизи під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези V Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 25 лют. 2022 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2022. С. 904–906.

22. Юсупов В.В. Особливості судових експертиз під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень та правопорушень, пов'язаних з корупцією. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2022. С. 536–540. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2022/131.pdf

23. Юсупов В.В. Судово-почеркознавча експертиза в кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення. *Шляхи реформування кримінальної поліції: вітчизняний та зарубіжний досвід* [Текст] : матеріали Міжнар. наук.-практ. круглого столу (Київ, 18 лют. 2022 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 193–194.

Науково-практичне видання

Юсупов Володимир Васильович
Свобода Євгенія Юріївна
Шрамко Олександр Михайлович
Пілюков Юрій Олександрович
Саковський Андрій Анатолійович

Судово-почеркознавча експертиза у кримінальних провадженнях
про корупційні правопорушення

Методичні рекомендації

Підписано до друку 28.11.2022.
Формат 60х84. Папір офсетний.
Тираж 100 прим.